

KOMPJUTERSKA POEZIJA (II)

Živan Živković

U drugoj varijanti situacija u ovom pregledu je izmenjena: ukupno je upotrebljeno 29 reči (6 imenica, 7 glagola, jedan pridev, a ostalih 15 reči — skoro polovina ukupnog broja — čine pomoćne reči). Utisak da ova varijanta ima drukčiji »zvuk« i ritam javlja se zbog činjenice da se glagoli uvek nalaze na kraju retka-stiha, i da se jedan od njih javlja čak četiri puta [smiruje], jednom uzastopno (u trećem i četvrtom stihu).

Odnosi koji se uspostavljaju između leksema razlikuju se od varijante do varijante. Smisalna težišta, takođe se razlikuju od jedne do druge varijante i zavise uglavnom od koncentracije i rasporeda osnovnih vrsta reči. U varijanti 38, u igru kombinovanja uključene su i neke od novih reči, kojih nije bilo u dvema navedenim:

KAD SEČEM GRADIM KUĆU
NA NASIPU LETOVACU
U USIŠMA MEDUTIM
DOBRO IZMEŠATI NE ZABORAVITI
PROCEDITE SVAKAKO
ISTOVREMENO NA RAŽNJU
ZA SEĐENJE GRADIM KUĆU
SISAM SE SMIRUJE
IZ PENALA NI ŽELIM

»Ciste kompjuterske pesme Miroljuba Todorovića, zasnovane na sumi izabranih reči ili sintagmi i na njihovom kombinovanju primenom matematičkih tabela, realizovane su, kako se vidi, uglavnom u dve faze. Prva je obuhvatala pesnikov izbor reči (najčešće sto reči i grupa reči), a druga povezivanja tih reči i grupa reči (sintagmi) prema »pravilima« matematičkih tabela, posle čega nije bilo naknadnih autorovih intervencija na dobijenim »proizvodima kompjutera« (pesme iz mašine). Računar je »strog« poštovao program (matematičke tabele, prema kojima su se reči i njihove grupe »šifrirale« u brojeve, a potom spajale po zakonima »slučaja« ili verovatnoće), a pesniku je preostalo da gotovo beskonačne nizove segmentira u varijante, s određenim brojem redaka — stihova. Reći i grupe reči zadržavale su svoje »okamenjene gramatičke oblike.«²⁵, no začuđnost novodobijenog stiha, sadržaja, ritma, stihovnih iskaza i varijanata pesme nikako nije izostajala. Udar na logiku jezika, a time i na vladajuću poetiku, bio je razorniji i šokantniji nego onaj o kojem su snevali i koji su prizeljkivali dadaisti: kompjuter je bio »poslušniji« i »efikasniji« od gospodina Slučaja, koji su dadaisti promovisali kao najbitnije stvaralačko načelo, gradeći pesmu od reči koje su izvlačili iz šešira.

»Okamenjene oblike reči i grupa reči« Todorović će zadržati i u pesmama koje su dobijene delimično opisanom metodom (uz pomoć kompjutera) i u kojima je, inače, »znanje intervencija«. Pesmu od trideset stihova, podešljenu u tri simetrične celine — Kvalifikovani šarplaninac, objavljenu u KYBERNU, videli smo, autor je proprio recima da su u njoj vršene znatne intervencije, ne objašnjavajući detaljnije o kojim i kakvim intervencijama je reč (mada se one mogu pretpostaviti), a pesmu Peru svoja kopna, iz iste zbirke, proprio je objašnjenjem da su u/njoj vršene manje intervencije. Todorović je precizniji kada opisuje kako je nastala pesma Zabavljač je zabadava: na kompjuterskom materijalu vršene su gramatičke promene oblike reči i između reči »ubacivane su nove sveze«, što je znak da je pesnik kao autor sve prisutniji u konačnom »proizvodu« uređaja. S tim u vezi treba primetiti da su i poetski učinci u porastu. Broj varijanata računarskog proizvoda se povećava, pesnikovim radom nastaju nove varijante, pa se, uz pesmu Peru svoja kopna, na primer, objavljenu u KYBERNU, ravnopravno javlja varijanta pod naslovom Peru svoje lobanje,²⁶ a uz pesmu Ali ovo je čovek, koja će poslužiti kao naslov ciklusa u zbirci Insekt na slepočinici²⁷, pojavice se istoimena varijanta u Katalogu Todorovićeve izložbe u Novom Sadu, sastavljena, naravno, od drugih reči i njihovih grupa, i uz autorovu napomenu da je pesmu oblikovao od kompjuterskog materijala uz »detaljnu obradu«. Navodimo obe varijante ove pesme kako bi se uočile razlike među njima:

Varijanta iz zbirke INSEKT NA SLEPOČINICI:

ALI OVO JE ČOVEK

ocean ču prstima od metal-a
leden hoču ali ovo je čovek
kao nagoveštaj svetlosti nagoveštaj moći
na označenim putevima ta semenka nebeska

mraz po poljima pljušti moje meso
zeliti li zurno zrno dok oseka traže
kao ruka što ti plod ili životinju
tu je prošlost i tu je budućnost

ostrva nastanjena traži da raste čovek
u preordenom vazduhu kao žar potopljen
kada brod krene ostaje na obali ne putuje
onesvesćen udarcem nepojmljivim

Varijanta iz Kataloga:

ALI OVO JE ČOVEK
vetar ču prstima od metal-a
leden hoču ali ovo je čovek
kao nagoveštaj svetlosti nagoveštaj moći
na označenim putevima ta semenka antena ta kržnica nebeska

mraz po poljima pljušti moje meso
hocete li pravac beo dok muzika traje
kao vetr što će brod ili životinju
tu je prošlost i tu je budućnost
ostrva nastanjena želi da raste čovek
u zagadenom vazduhu kao vir potopljen
kada brod krene ostane na obali ne putuje
tek pobedni silama nevidljivim

Razlike između ovih varijanata lako su ustanovljive (tiču se izmena pojedinih reči ili grupa reči u stihovima), kao i »pomeranja« na ukupnom semantičkom planu pesme. Međutim, ovom paru varijanata treba dodati još jednu varijantu koja je objavljena 1970.,²⁸ s korekcijama u samom naslovu — Da li je ovo čovek, dok je struktura pesme ostala nepromenjena, kao i njen osnovni verbalni »materijal«.

Todorovićeva dorade jezičkog »materijala«, dobijenog permutacijom kodiranih reči i grupa reči u digitalnom kompjuteru, uz korišćenje matematičkih tabela slučajnih brojeva (»matematička teorija igara, statistički zakoni«, kaže Todorović), postaju uobičajeni postupak ovoga pesnika. Informacije o ovom postupku, na primer, prate ciklus Drveće možda zvoni, u zbirici KYBERNO, a ciklus Crven je i mrtav čovek, iz iste zbirke, slobodnije je organizovan jer su kompjuterski »proizvodi« bili pesniku samo inspirativna osnova za stvaranje novih pesama.²⁹ Uz ciklus Drveće možda zvoni, Todorović je zapisao: »Pesme ovog ciklusa nastale su iz jezičkog materijala dobijenog permutacijom određenih, kodiranih, reči i grupa reči u digitalnom kompjuteru. U konačnoj fabrikaciji pesama iz kompjuterskog materijala korišćene su tabele slučajnih brojeva i specijalne tabele i nizovi brojeva spajanih, po jednoj slučaju iniciranoj, ali sa izvesnim zakonomernim intervencijama pravljenoj matematičkoj šemi (matematička teorija igara, statistički zakoni).³⁰

Poštovanje matematičkih tabela, dobijenih kompjuterom ili na drugi način, obezbeđivalo je izvestan utisak automatski pisanih teksta, a zatim, obavezivalo je, ali i oslobođalo pesnika u tvoračkom radu: obavezivalo na pridržavanje novih, nekonvencionalnih i do tada nepoštovanih »zakona« oblikovanja, a oslobođalo od pridržavanja ustaljenih stvaralačkih paradigma. Rad mašine i matematički modeli »mišljenja« i »pevanja«, podsticali su pesniku imaginaciju i potraživali potrebu da se u stvaralačkom procesu bude nov i onda kada se formalno poštuju ustaljeni poetski oblici.³¹

Matematičke tabele nisu bile podsticajne samo za rad na jeziku pesme, na njenoj prozodiji i ontologiji, češće i ploidotornije primenjivane, u »rivalstvu« s kompjuterom, zburnjivale su kritičare, ali su potvrđivale istinitost paradoxika koji je Todorović uočio — paradoxika da su eksprezije vanmašinskog matematičkog jezika vidnije u odnosu na one koje su postizavane elektronskim uredajem.

Računar je od sto kodiranih reči i grupa reči mogao složiti oko dve stotine pesama. Naknadnim intervencijama i uvođenjem novih reči (veznika i slično), kao i reči — alternativa, broj varijanata je mogao biti i veći, s nepromenjenim utiskom da je i dalje reč o »mašinskoj poeziji«. Ne začduje, u tom pogledu, oprečnost ocena koje je pobudila Todorovićeva poema NARAVNO MLEKO PLAMEN PČELA³², od onih koje je s oduševljenjem izričao Oskar Davić, do analitičko-teorijskih opservacija Miloša Ilića, i do opreza i sumnji da se na ovaj način može stvarati poezija.³³

Poema NARAVNO MLEKO PLAMEN PČELA ima dva dela. Prvi deo čine verbalne pesme, nastale uz pomoć matematičkih tabela dobijenih kompjuterom. Pesme ovog dela svrstane su u četiri ciklusa [U mesu u vazduhu, Trčim neumoran trčim mrtav, Oružje na žeravici, Čoveka osluškujem]. Svaki ciklus, osim poslednjeg, ima po 15 pesama (poslednji pet), a svaka pesma po deset redaka — stihovi. Osim stotine reči, kojima je bio »nahranjen« kompjuter, Todorović je u ovoj poemi koristio i nekoliko desetina reči alternativa, kojima su »onemogućena mestimično prenaglašena ponavljanja pojedinih izraza i spojeva«.³⁴ Drugi deo poema realizovan je kao vizuelni, type-writer metodom. U njemu, pesnik je »pokušao da vizuelno predstavi ključne reči, pojmove pa i cele stihove iz prethodnih ciklusa«, kako sam kaže.³⁵

Reči — alternative u poemi NARAVNO MLEKO PLAMEN PČELA nije lako (verovatno je i nemoguće) razaznati, jer nisu navedene one reči (ukupno stotina) koje su kodirane

Iz navedenoga odlomka lako se uočava da je Milo Kostić kompjuterskoj poeziji Miroljuba Todorovića, koju smo mi označili kao »čistu kompjutersku poeziju«, prilikom u poemu PREDLAŽEM NA BALKANU i vizuelni ciklus GOVOR, odnosno, ciklus ALGOL, vizuelno realizovan kompjuterskim karticama. Za poemu PREDLAŽEM NA BALKANU, Todorović — videli smo — nije rekao da je »čisto« kompjuterska, već da je nastala »pomoću specijalne matematičke tabele slučajnih brojeva. Ovu tabelu programara je i dobila na kompjuteru IBM, sistem 360, model 18 K, u Parmačnom kombinatu Beograd, februara 1970. inž. elektronike Dragana Radovanović, po ideji autora. Za stvaranje poeme poslužio je skup od sto reči i grupa reči. Dakle, poemu PREDLAŽEM NA BALKANU nije »složio« kompjuter nego pesnik, služeći se matematičkom tabelom koja je dobijena uz pomoć računara, tako da je treba pridružiti »matematičkim« pesmama ovoga pisca. Što se tiče »judskog« faktora u ovoj vrsti poeziji, o njemu je već bilo reči u ovom poglavljiju.

25. Ostoja Kisić, Nav. delo, str. 110.

26. Pesma je objavljena u KATALOGU izložbe crteža, signalističke i kompjuterske poezije Miroljuba Todorovića, održane u Likovnom salognu Tribine mladih u Novom Sadu, novembar 1969.

27. Miroljub Todorović, INSEKT NA SLEPOČINICI, »Dečje novine«, Gornji Milanovac, 1978.

28. Miroljub Todorović, SIGNAL (signalistička, kompjuterska, statistička i aleatorna ili stohastička poezija), autorsko izdanje, Beograd, 1970, str. neoznačena. Ispred ove pesme, i pesme MERKUR BEZ KISEONIKA ZALAZI, nalazi se slediće autorova napomena: »Ove pesme su nastale na jezičkog materijala dobijenog permutacijom određenih, kodiranih reči i grupa reči u digitalnom kompjuteru. U konačnoj fabrikaciji pesama iz kompjuterskog materijala korišćene su tabele slučajnih brojeva i specijalne tabele i nizovi brojeva spajanih po jednoj, slučaju iniciranoj, ali sa izvesnim zakonomernim intervencijama pravljenoj matematičkoj šemi (matematička teorija igara, statistički zakoni).«

TUMAČENJA

ne. Medutim, pesnik je ipak olakšao ulazak čitaoca u semantičke prostore ove poeme time što je u poslednjem ciklusu (po kojem je zbirka i dobila ime) vizualizovao, kako je već pomenuto, »ključne reči, pojmove pa i cele stihove iz prethodnih ciklusa«. Vizualizacija »celih stihova« nije bila složena operacija, pošto su u svim pesmama stih obrazovale dve ili tri reči. Vizualizovane su, najpre četiri naslovne reči (**naravno, mleko, plamen, pčela**), a zatim reči: **drvo, ja sam čovek — gledam govorim, talasi, kost, zatim, čovek, možda, maslačak, kiseonik, jezik, zmija, čelik, svetlost — oluja — semenka** (jedna kompozicija), merkur — kost (jedna kompozicija), klevka, trčim neumoran trčim mrtav (jedna kompozicija).

Da bi se, bar delimično, uočila »funkcija« ključnih reči, pojmove pa i stihova u ovoj zbirci, navodimo po jednu pesmu (varijantu) iz svih ciklusa koji zbirku obrazuju, uz napomenu da će ključne reči, pojmovi i sintagme slično funkciju u omedavanju i »situiranju« semantičkog prostora pesme, imati i u stohastičkoj, apejronističkoj pa i haiku poeziji Miroslava Todorovića:

Ciklus: MESO U VAZDUHU:

9.

kristalno mleko
plamen osluškujem
matičnjak mleko
semenku na pragu
stizem raskomadan
opominjem opominjem
jedanaest žeravica
prekasno svjetlost
jedanaest klevki
u mesu opominjem

Ciklus: TRČIM NEUMORAN TRČIM MRTAV:

28.

matičnjak uzimam
dete prekasno
jezik uzimam
jezik peva
decembr brodolomnik
mrtvi semenka
ja sam oružje
stizem životinja
zaboravljen govorim
zemlja jezik

Ciklus: ORUŽJE NA ŽERAVICI:

brodovi i maslači
zmija proći će
govorim oprezzo
zrno izvor
pčelinjak možda
mrtva ostrva
crveni plamen
kako će neukročen
prišljenoj ja tu
suncokret klevku

Ciklus: ČOVEKA OSLUŠKUJEM:

46.

naravno čovek
jednom proći će
čovek postoji
jezik i kost
raskomadana svjetlost
drveće mleko
nemirna katarka
postoji možda
oplođnica da li je
disanje oružje

Istorodnom metodom radena je i poema (ciklus **Predlažem na Balkanu**, objavljena u ALGOLU, u petnaest fragmesta, od po deset stihova³⁶, odnosno, poema **Probajte dubrivo** (1970), objavljena dosta kasnije, u zbirci NOKAUT.³⁷ Pre poeme **Predlažem na Balkanu**, koja ima, takođe, petnaest pesama (pevanja), po deset stihova, pesnik je saopštio sledeće: »Poema PREDLAŽEM NA BALKANU nastala je pomoću specijalne matematičke tabele slučajnih brojeva. Ovu tabelu programirala je dobila na kompjuteru IBM, sistem 360, model 30, 16 K, Ing. elektronike Dragana Radovanović, po ideji autora. Za stvaranje poeme poslužio je skup od sto reči i grupa reči. Ilustracije radi, navodimo 7. varijantu poeme **Predlažem na Balkanu**, u kojoj je, na kompjuterskoj kartici, »umontiran« i portret autora (fotografija):

Poema: PREDLAŽEM NA BALKANU:

7.

ZAMESIĆU DOMAĆU ŽIVOTINJU
SLADOLED OPRATI RUKE
U POZORIŠTU TRI MESECA
ČIĆIM S KOMPЈUTEROM
KAO KRITICA BESPLATNO

ISKLJUČIVO NOVI PUTEVI
NA BALKANU RAHITIS
SREĆAN PUT SREĆAN PUT
PREKO DANA ČOVEK
ODLAZI NA LEKARSKI PREGLED

Što se tiče druge poeme (**Probajte dubrivo**), zanimljivo je da je ona pre končnog objavljinjanja na našem jeziku doživela suočenje s publikom nemačkog govornog područja, i to u dva navrata. Najpre, prvi put, pod svojim prvim naslovom — **Definisani policajac**, a drugi put, pod

naslovom pod kojim je i kod nas objavljena — **Probajte dubrivo**, a potom, i sa čitaocima koji su je mogli pratiti na engleskom jeziku.³⁸ O tome kako je poema (g)radena (njeno prvo bitno ime je **Definisani policajac**), pesnik ne kaže ništa, mada nije teško zaključiti da su i ovde u pitanju kodirani skupovi reči i njihovih sintagmi, naknadno »slagani« prema tabelama slučajnih brojeva. Izabrane reči i sintagme, naravno, i ovoga puta ticalice su se svakidašnjeg života, njegove »prozaike«, čime se i dalje pothranjavao repertoar Todorovićeve signalističko-revolucionarne poezije, kao i »asortiman« njenih motiva.

Dva fragmenta (varijante), od po deset stihova, iz zbirke NOKAUT (1984), u dovoljno meri predočavaju »predstavljeni svet«, odnosno, »lirsku situaciju«, koja je — u ovoj vrsti Todorovićeve poezije — uočavao i obrazlagao Julian Kornhauser:

Poema PROBAJTE ĐUBRIVO:

* * *

* * *

jednom treba mi
na terazijama hipodrom
esperanto sa krompirom
video sam video sam
u boji na terazijama
uvozno dubrivo
vkidniku sa serpentinama
jutros za razonu
neophodno hipodrom
odgovorite promukao sam

europu ne volite
stotka je seksualna
privredne najavljujemo
polaku ne verujem
video sam za muškarce
nema greške s jagodama
vreme je zoološki vrt
lična usluga fotografišem
u boji za muškarce
uskoro crvendac

Todorovićeva eksperimentisanje u/na jeziku pesme, uz pomoć računara, podstaklo je fizičara Spasoja Vlajića da sam istražuje — s jedne strane, mogućnosti jezika kao medija, a sa druge, elektronskog uredaja, za koji će reći da je »vekovima čekano orude pesnika«.³⁹ Vlajićev cilj, kako sam decidirano kaže u tekstu **Kompјutopoeme**, bio je dvosvrstuk: uz pomoć uredaja sklopiti pesmu od reči koje će se prethodno razložiti na glasove (foneme) i/ili njihove grupe, a zatim, programiranjem njihovih spojeva odrediti im »psihoški potencijal determinativne nosivosti«. Ovakav zahvat, očigledno, zamislen je kao radikalniji u odnosu na Todorovićeve »razbijanje osnovne jezičke materije na njene molekule (reči)« i na primenu tih molekula (reči) kao osnovnih jedinica u procesu sklapanja pesme uz pomoć kompjutera. Otuda je Vlajić Todorovićeve kompjuterske pesme odradio kao »PRVU GENERACIJU naše kompjuterske poezije«, a svoje kompjutopoeme kao DRUGU GENERACIJU poezije »iz mašine«.

Razlaganje reči na glasove, a zatim kombinovanje glasova unutar skupova kojima nije mogućno utvrditi precizno i potpuno značenje Vlajić je obrazlagao potrebom da se — mimo uobičajenih značenja koja ti glasovi obrazuju kad se nadu u takvom rasporedu da tvore reč — pronadu njihove zvučne »dimenzije«, kao i korespondentnost tih dimenzija sa svetlosnim (vizuelnim) koje glasovi ili poseduju ili izazivaju u recipientu.⁴⁰

U trećem fragmentu teksta **Kompјutopoeme**, Spasoje Vlajić je svoje istraživanje u ovom pogledu odredio trima zahtevima: a) utvrđivanje međusobnog odnosa učestalosti javljanja reči prema broju glasova koje sadrže; b) »nepodobnih« spojeva glasova (tipa: tp, pv, sz, itd.); c) međusobnog odnosa glasova u nazivima odgovarajućeg fenomena. Na osnovu ovih pretpostavki i podataka, ing. Predrag Dizdarević uradio je program (programski jezik **basic**), na računaru PDP 11/70, tako da je dobijen »svojestrstan tekst slučajne raspodele programiranih glasova«. Vlajić je tekst naslovno metaforično — BESEDE RACUNARA PDP 11/70, i naveo tri skupa spojeva glasova, onim redosledom kako ih je računar emitovao:

Rečenice o svetlosti:

SJEO ASTEA SKAIS
ESVIJ IS A ISULI
UOSA ESEAS VUIS
VUL ILAT VEAS CAI
ULEI LASIJ
ALCALE TE AKSLI CAIS

Rečenice o ponoru:

OLURO RU ONO
NUTOG UMUO
PUTO MORO OMU MULO
MUMUR OMBO ON KOUT
OLUM KOMUKO
GOUDO OMNON GMUO

beseda o užasu:

ŽEZA MRAŽA
UAMRI MREAZ AZAZUEZA
AZEZA E AZEA
SA MRE ŽASE MRSAH
MRUIJA ZAMRI GRE IMRIA
ŽAI ŽEZIA AGRI MRZAIS

Navedeni primeri pokazuju da je ovako složena »pesma« ili »beseda« asemantična u potpunosti i da se unekoliko dodiruje s elementarnom signalističkom poezijom, odnosno s dadaističkom zvučnom i zaumnom poezijom ruskih avangardista s početka našega veka. U odnosu na Todorovićeve pesme nastale uz pomoć računara, **Kompјutopoeme** Spasoja Vlajića su **nečitljive** i nemoguće je utvrditi njihov estetski entitet i ontos. Što se pak tice rezultata do kojih je Vlajić došao baveći se istraživanjem zvučnih i svetlosnih »esencija« glasova — ne samo u ovim kompjutopoemama nego posebno u knjizi **Svetlosna formula**⁴¹ — oni, po prirodi stvari, ne spadaju u domen književno-kritičkog razmatranja i ocenjivanja.

29. O kakvoj je inspiraciji reč, Todorović govorи u opširnoj napomeni ovome ciklusu, KYBERNO, str.32.

30. Miroslav Todorović: SIGNAL, str. neoznačena.

31. Todorović najčešće gradi pesme — varijantu od deset stihova, a kao formu strofe koristi katurom (ciklus ALI OVO JE ČOVEK, na primer).

32. Poema NARAVNO MLEKO PLAMEN PČELA objavljena je u »Gradini«, Niš, 1972.

33. Oskar Davić: O POEMI NARAVNO MLEKO PČELA MIROSLAV Todorović, »Gradina«, god. VII, br. 10, oktobar, 1972, str. 193. U istom broju »Gradine« objavio je i Miloš Ilić tekst: O POEMI NARAVNO MLEKO PLAMEN PČELA MIROSLAV Todorović, na str. 194-195.

34. Miroslav Todorović: NARAVNO MLEKO PLAMEN PČELA, »Gradina«, Niš, 1972, str. 19.

35. Miroslav Todorović: Nav. delo, napomena pred vizuelnim ciklusem poeme, bez označena strane.

36. Miroslav Todorović: ALGOL, »Rad«, Beograd, 1980, str. 163-173.

37. Miroslav Todorović: NOKAUT, »Beogradski knjiga«, Beograd, 1984, str. 9-18. Prevodi pesama na nemačkom pojavljuju se pre nego na jeziku na kojem su pesme napisane. Miroslav Todorović: DEFINITER POLIZIST (v. 1, 13, 15.), Neue Texte, 5-6, November, 1970, Linz; PROBIERT DEN MIST, u antologiji Klausu Groha: AKTUELLE KUNST IN OSTEREUROPA, Dumont Verlag, Köln, 1972, (varijante 34, 40, 49.).

38. THE DEFINED POLICE-MAN, TAM, TAM, № 10-11-12, Mulino di Bazzano (Parma), Ottobre, 1975, str. 103-105, (varijante 1, 2, 3, 31, 32, 33).

39. Spasoje Vlajić: KOMPјUTOPOME, »Gradina«, god. XV, br. 8, 1980, str. 139.

40. O KOMPјUTOPOMEAMA Spasoja Vlajića pisao je Miliivoje Pavlović u tekstu SIGNALISTIČKA ISTRAŽIVANJA SPASOJA VLAJIĆA, »Književna reč«, br. 184, 10. mart, 1980, str. 21.

41. Spasoje Vlajić: SVETLOSNA FORMULA, »Jugopolje«, Beograd-Zagreb, 1984.

42. O kompjutopoeama kao vidi »kompjutorske lirike«, odnosno poezije koja se dobija kombinacijama leksema uz pomoć računara, piše Zligrad Šmit u tekstu COMPјUTOPOMEA, BIT International, br. 5-6, 1969, str. 119-130.